

בית המדרש הווירטואלי (V.B.M) ע"ש ישראל קושיצקי שלייד ישיבת הר עציון
שיעורים בדרכיה: אישה והלכה

צוות דרכיה, לורי נוביק

חינוך למצוות

מוקדש לזכרה של טובה ריין

מהו חינוך למצוות? מי חייב בכך, ובאיזה שלב בחיים?

- [לחצו כאן](#) כדי לראות גרסה מעודכנת של השיעור עם כלי למידה נוספים באתר דרכיה.
- [הרשמו כאן](#) לניוזלטר כדי לקבל עוד עדכונים ותכנים ממיזם דרכיה.
- נשמח לקבל הערות והארות [כאן](#).

מאת לורי נוביק | עריכה: הרב עזרא ביק, אילנה אלצפן, ושיינע גולדברג

תרגום: שיראל גרסון | עריכה בעברית: עדיה בלנק

מהות החינוך

חינוך במובנו הרחב הוא כניסה מתמשכת לחיי עבודת ה'. בפירושו לפסוק המזכיר את חניכיו של אברהם, מסביר רש"י את משמעות זו של מושג "חינוך":

רש"י ביראשית י"ד, יד

חניכיו – חנכו כתיב, זה אליעזר שחנכו למצות. והוא לשון התחלת כניסת האדם או כלי לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה, וכן (משלי כ"ב, ו) חנוך לנער, (במדבר ז', יא) חנכת המזבח, (תהלים ל', א) חנכת הבית ובלע"ז קורין לו איניצי"ר [לחנוך]:

אך טבעי שאצל יהודים ערכי התורה והמצוות הם ליבת החינוך, בכמה משוורים:

חינוך דתי עשוי לבוא לידי ביטוי בטקסים, כגון הורים הקוראים קריאת שמע שעל המיטה עם ילדיהם או עוזרים להם בנטילת ידיים של בוקר.

לצד זאת, חינוך דתי מתרחש גם באופן טבעי יותר, בעת שילדים רואים את הוריהם מקיימים מצוות. רגעים כאלה מחיי היום-יום, כמו ילד הרואה את הוריו מתפללים או מתלווה אליהם להביא ארוחה לשכן חולה, יכולים להיות בעלי השפעה עמוקה על ההתפתחות הדתית. הרבי מלובביץ' מתאר זאת כך:

הצלחה בחינוך, "את עלית: אוצר שיחות מהרבי מליובאוויטש לנשים ונערות" פרק כ.
ההשפעה על הזולת היא, לכל לראש, על ידי היותו דוגמה חיה, שכן, גם אלו אשר (באופן רשמי על-כל-פנים, וגם שלא באופן רשמי) אינם עוסקים בשטח החינוך, מכל מקום, בודאי מוכרחים גם הם לעסוק בחינוך עצמם, וכמו כן בחינוך ה"אוויר" שבחדר ובבית בו הם דרים, שיהיה חדר בטוב וקדושה ויהדות אמיתיים.

מעבר למתן דוגמה אישית, כותב הרבי מלובביץ' על עיסוק פעיל בחינוך ויצירת אווירה שממנה הילד

לומד וסופג "ידישקייט". אשת החינוך סלובי יונגרייז-וולף מתארת כיצד זה בא לידי ביטוי בפועל:¹

סלובי יונגרייז וולף, "להפוך ילד טוב למעולה", יתד נאמן, 5 בנובמבר, 2014. ילדים הם ספוג. הם סופגים כל פעולה, כל שיחה וכל מילה המוחלפת בין ההורים. אפילו הפעוט הצעיר ביותר ייקח את הטלפון של ההורים ויחקה את האינטרקציות שראה ושמע. אנחנו, ההורים, מהווים את המודל היעיל ביותר לחיקוי של ילדינו. טוב יותר מכל שיחה על כנות יהיה לראות את ההורה דובר אמת באשר לגילאי ילדיו בעת תשלום על כרטיס כניסה לאטרקציה בחול המועד. בעבור ילד, חזק הרבה יותר מכל שיחה על חסד יהיה לראות את האופן שבו הוריו עוזרים זה לזה ומסייעים לזולת. אם ברצוננו שילדינו יתחברו למילות התפילה וינצרו אותן בליבם, ודאי שאין די בלומר "ששש!" ולהצביע על הדף. ילדינו צריכים להתבונן בנו מתייחסים לתפילה ברצינות ולא נותנים להסחות דעת להפריע לנו, ומראים להם שאנו באמת מאמינים בכוחה של התפילה. בתינו הם הכיתות העוצמתיות ביותר... בהיותנו הורים לילדינו, אנו למעשה הורים לעצמנו. אנו מחויבים לבחון את האופן שבו אנו מדברים, מתלבשים, מתקשרים עם הזולת, משוחחים בשולחן השבת שלנו, חוגגים חגים ומתמודדים עם אתגרים יום יומיים. אפילו האופן שבו אנו קמים בבוקר והולכים לישון בלילה הופך לשיעור עבור ילדינו.

[כאן](#) דנו באופן כללי יותר בהעברת המסורת היהודית בדרך של למידה באמצעות חיקוי.

לחינוך יש היבט נוסף מעבר להדרכה ולהצבת דוגמה אישית, הקשור לאופייו הייחודי של כל ילד. הרב אהרן ליכטנשטיין מסביר זאת:²

הרב אהרן ליכטנשטיין, "על חינוך ילדים", מתוך שיחה בישיבת הר עציון, ט"ו בתמוז תשס"ז לחינוך במובן הרחב ישנו פן שני, השייך יותר לקשרים ויחסים. מדובר בפיתוח מה שיוונים כינו פאידיאה (paideia), ההפקה מתוך אישיותו של הילד את המיטב שיש בה כבר; יתרה מכך, משמעות הדבר אינה רק פיתוח כוחות, אלא דווקא גישות, יחסים, מחויבויות, ומעורבות... אין זמן מוקדם מדי להתחיל להיות הורה מעורב... תפקידך הוא להיות ההורה האנושי, שעוסק בהורות במחויבות עמוקה, הנובעת מעומק אהבתו: אהבת הילד, אהבת המשפחה ואהבת ה'.

סוג זה של חינוך מתייחס לתשומת הלב המתמשכת והאהבת של ההורה, התורמת לצמיחתו של הילד כבר מתחילת החיים.

אימהות

לאורך דורות רבים היו האימהות המטפחות הראשיות בילדיהן, במיוחד בשנותיהם הראשונות. בדיון על חיוב קטנים במצוות סוכה, המשנה מכירה בכך כי בשלבים מסוימים בחייהם ילדים פשוט זקוקים לאמא שלהם, וכי צורך זה עשוי להיות בעל השלכה הלכתית:

משנה סוכה ב, ח

...וקטנים פטורים מן הסוכה, קטן שאינו צריך לאמו חייב בסוכה...

בימי הביניים, כתב רבנו יונה כי האם היא הגורם העיקרי בכל הנוגע לחיבור הילדים לתורה וליראת שמיים:³

רבנו יונה, אגרת התשובה, יום ו כלל א, ב

¹ ניתן למצוא [כאן](#).

² ניתן למצוא [כאן](#).

³ דברים אלו מתבססים באופן כללי על מדרש זה:

שמות רבה כח ע"ב

כה תאמר לבית יעקב, אלו הנשים... למה לנשים תחלה?... כדי שיהו מנהיגות את בניהן לתורה...

...שהן שולחות בניהם לבית הספר, ומשימין עיניהן על בניהם שיתעסקו בתורה, ומרחמות עליהם בבואם מבית הספר, ומושכים לבם בדברים טובים שיהא חפצם בתורה, ושומרים אותם שלא יבטלו מן התורה, ומלמדים אותם יראת חטא בילדותם. שנאמר חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנו, ונמצא לפי זה הנשים הצנועות מסבבות התורה והיראה...

בדבריו, המתמקדים באם ובנה, מתייחס רבינו יונה הן כמעודדת את בנה כדי שימשיך ללמוד תורה, והן כמעניקה לו חום ולאהבה. הרב שמשון רפאל הירש כתב דבר דומה במאה התשע עשרה:

הרב שמשון רפאל הירש, "שיחות חינוך א" ב *Judaism Eternal*, עריכה ותרגום לאנגלית ד"ר גרונפלד (לונדון, 1956), 224, 231.

אם משמעה אמא בלשון הקודש. אך המילה "אם" יכולה להתפרש גם בתור "אם", מלשון תנאי. האם היא התנאי החיוני והראשוני לקיומו הפיזי והרוחני של הילד... שהרי מעת ש"ישא האומן את היונק", מרגע שהאחות נושאת את התינוק [מבטן אימו], מתחיל עניין גידול הילד.

חינוך מתרחש אפילו בפעולות הבסיסיות ביותר הקשורות לגידול הילד, כאשר הילד קולט את טון הדיבור ואופי ההתנהלות של הוריו כמו גם את השקפותיהם ואת תכונותיהם. התיאולוגית ד"ר מרה בנג'מין מרחיבה בנוגע לאופן שבו ניתן לראות את הטיפול בתינוק רך כבסיס ללימוד תורה בהמשך:⁴

ד"ר מרה בנג'מין, "על מחנכים, רבנים ואימהות" בתוך *Mothers in the Jewish Cultural Imagination* עורכות ג'יין ל. קרנק, מרג'ורי לרמן וסימון ג' ברונר (ליברפול: Liverpool University Press, 2017), 371.

...דמו בנפשכם שגופם, פעולתיהם ותנועותיהם של ההורים הם למעשה התורה שילדיהם סופגים. דמות ההורה – זה העוסק במטלות הרגילות והיום יומיות של טיפול ואחריות, הידוע באופן היסטורי אם כי לא מוכרח כ"האמא" – מוחלפת באופן מסויים בתלמיד חכם, "ספר התורה החי", המגלם את התורה שאותה הילד לומד לקרוא. אך אין ההוראה של ההורה מוחלפת על ידי תורת תלמיד החכם, אלא היא בה בעת עצם התורה וגם היסוד שעליו נבנית כל למידה בהמשך.

החשיבות של טיפול בילדים הספוג חינוך לערכים מופיעה פעמים רבות רק כרמזים במקורותינו, אף כי ישנה הכרה מסוימת בכך שהתפוח לא נופל רחוק מהעץ. כך, למשל, מתוארות רחל, אשתו של רבי עקיבא, ובתה:

כתובות סג ע"א

דאמרי אינשי רחילא בתר רחילא אזלא כעובדי אמה כך עובדי ברתא...

תרגום

שאומרים אנשים, רחל (כבשה) אחר רחל הולכת, כמעשי האם כך מעשי הבת.

במהלך גדילת ילדיהן, אימהות מעבירות מסורות ומעניקות עצות וחוכמה. בתלמוד הבבלי, אביי מרבה להביא את הידע הרפואי ששמע מפי אמו המאמצת. הוא גם מביא את דבריה על לימוד תורה של ילדים וחינוך למצוות. (נתייחס לנושא של חינוך מותאם גיל בהמשך.)

כתובות נ ע"א

דאמר אביי: אמרה לי אם "בר שית [6] למקרא, בר עשר למשנה, בר תליסר [13] לתעניתא מעת לעת [יום שלם], ובתינוקת בת תריסר [12]."

הקדשת זמן ומשאבים לחינוך דתי ומוסרי של ילדים עשויה להיות בעלת משמעות עצומה בגדילתם. הגמרא מייחסת את התפתחותו המוסרית של רב נחמן בר יצחק להתערבות של אימו, שבזכות מאמציה שיקפיד על כיסוי ראשו רב נחמן נהיה תלמיד חכם בניגוד למה שחזו לו.

⁴ ניתן למצוא כאן.

שבת קנו ע"ב

ומדרב נחמן בר יצחק נמי אין מזל לישראל דאימיה דרב נחמן בר יצחק אמרי לה כלדאי בריך גנבא הוה לא שבקתיה גלויי רישיה אמרה ליה כסי רישיך כי היכי דתיהוי עלך אימתא דשמיא ובעי רחמי לא הוה ידע אמאי קאמרה ליה יומא חד יתיב קא גריס תותי דיקלא נפל גלימא מעילויה רישיה דלי עיניה חזא לדיקלא אלמיה יצריה סליק פסקיה לקיבורא בשיניה.
תרגום

ומזה (מסיפורו) של רב נחמן בר יצחק גם [לומדים ש]אין מזל לישראל. שאמו של רב נחמן בר יצחק, אמרו לה כלדאים (חוזים בכוכבים) "בנך יהיה גנב". לא נתנה לו לגלות את ראשו. אמרה לו: כסה את ראשך כדי שתהיה עליך אימת שמיים ותתפלל. לא היה יודע למה אמרה לו (לעשות כך). יום אחד ישב ולמד תחת דקל. נפלה גלימה מעל ראשו, נשא עיניו, ראה את הדקל. התגבר יצרו. עלה, חתך תמרים בשיניו.

כעת, לאחר שראינו שהמקורות מדגישים את חשיבות החינוך והטיפוח ההורי בשנות הינקות, נפנה לבחון את הפרמטרים ההלכתיים הפורמליים של חינוך לחיי תורה ומצוות.

החיוב

הדיון ההלכתי בחינוך מתמקד בעיקר במצוות עצמן, ולא באינטרקציות כלליות בין הורים לילדיהם אף שהן מכוננות מבחינה חינוכית. ראשית, באופן פורמלי מצוות תלמוד תורה מדאורייתא מחייבת אב ללמד את בנו תורה, ופוטרת אימהות ובנות (הרחבה נוספת ראו [כאן](#)).

קידושין כט ע"ב

איהי מנלן דלא מיחייבא [היא (האישה), מנין לנו שאינה חייבת ללמד בניה תורה]? דכתיב "ולמדתם" [בכתיב חסר, כמו] – "ולמדתם", כל שמצווה ללמוד מצווה ללמד, וכל שאינו מצווה ללמוד אינו מצווה ללמד. ואיהי מנלן דלא מיחייבה למילף נפשה [והיא (האישה), מנין לנו שאינה חייבת ללמוד בעצמה]? דכתיב "ולמדתם" [בכתיב חסר, כמו] – "ולמדתם" כל שאחרים מצווין ללמדו מצווה ללמד את עצמו וכל שאין אחרים מצווין ללמדו אין מצווה ללמד את עצמו. ומנין שאין אחרים מצווין ללמדה? דאמר קרא "ולמדתם אותם את בניכם" ולא בנותיכם.

במאמרים [אחרים](#) דנו בדרכים שבהן נשים יכולות וצריכות ללמוד וללמד תורה, [ובחיוב](#) של כל אישה ללמוד את ההלכות הרלוונטיות לגביה.

רמ"א יו"ד רמ"ו:

ומ"מ [ומכל מקום] חייבת האשה ללמוד דינים השייכים לאשה.

מאחר שלימוד מתוך הכתובים הוא דרך אחת מני רבות ללמוד ולהבין מהי עבודת ה', חינוך יהודי כולל יותר מלימוד תורה מתוך הספרים. [במבוא ל"דרכיה"](#) דנו בתפקיד של נשים בהעברת המסורת היהודית, מתוך תיאורו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק את האם כדמות המובילה בהיבטים החוויתיים של היהדות בבית.

ודאי שישנה הכרה הלכתית בתפקידה של האם בחינוך גם במונח הרחב יותר. כך לדוגמא, לפני שמונה מאות שנה, רבי יוסף מיגאש פסק כי בעת שההורים אינם חיים יחד, על האם לקבל את המשמורת על בתה הצעירה מאחר שלאם תפקיד ייחודי בהעברת המסורת לבתה:

שו"ת הר"י מיגאש עא

שהאם ע"כ [על כל] פנים יותר משמרתה מהאב והיא המלמדת אותה ומדריכתה במה שיצטרכו הבנות להתלמד ולהרגיל בו כמו הטוין[ה] והפקו[דה] בצרכי הבית וכל יוצא בזה וללמד אותה דרך הנשים ומנהגם...

עם זאת, לרוב ההגדרות ההלכתיות הרשמיות של חינוך מצומצמות יותר. רק פעולות חינוכיות מסוימות שייכות באופן פורמלי לחיוב של חינוך למצוות.

בדיונה על קטן העולה לירושלים בשלושת הרגלים, מתייחסת הגמרא לחינוך כאל חיוב דרבנן:

חגיגה ד ע"א

אמר מר: "כל זכורך" – לרבות [לכלול] את הקטנים... קטן שהגיע לחינוך דרבנן היא! אין הכי נמי [אכן כך], וקרא אסמכתא בעלמא [והפסוק הוא רק עזר לזכרון].

מקורות

המקור שלעיל מוצא רמז למצוות חינוך מדרבנן בדברי התורה על שלושת הרגלים.⁵ פסוקים נוספים מהתנ"ך מדגישים את חשיבות החינוך גם כן.

מספר פסוקים, הרשב"א ביניהם, מצטטים את הפסוק ממשלי כ"ב ו הקורא לקחת בחשבון את נטיות ליבם של הילדים בעת חינוכם. (הרשב"א כאן קורא לחינוך "חומרא", נקודה שאליה עוד נחזור בהמשך).

רשב"א מגילה יט ע"ב

קטן שהגיע לחנוך שהוא לחומרא להרגילו קודם זמנו כדי שיהא רגיל במצוות כשיגיע זמנו, וכענין שכתוב "חנוך לנער ע"פ [על פי] דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה" (משלי כ"ב, ו).

קרוב יותר לימינו, במאה התשע עשרה, כתב הרב מאיר שמחה מדווינסק כי חיוב החינוך הבסיסי לקיום מצוות מקורו בתורה, משבחו של ה' לאברהם שמלמד את בניו ביתו ללכת בדרכי ה'.

בראשית י"ח, יט

כִּי יִדְעֶתוּ לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְוֶה אֶת בְּנָיו וְאֶת בֵּיתוֹ אַחֲרָיו וְשָׁמְרוּ דְרָךְ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט...

משך חכמה בראשית י"ח, יט

...ומקור מצות חינוך במצות עשה, מקורו בזה הפסוק מאברהם אבינו שצוה את בניו בקטנם על המצוות. קרא ד"חנוך לנער על פי דרכו" (משלי כב, ו)...הווי מדברי קבלה, אבל העיקר מאברהם...

גם אם אין ציווי רשמי בתורה בנוגע לחינוך, אי אפשר לדמיין משפחה או קהילה יהודית ללא עיסוק בו. קיומו של העם היהודי מתאפשר רק משום שהאבות והאימהות וצאצאיהם דאגו לחנך את ילדיהם, עוד לפני מתן תורה. הרב אשר וייס מתאר את החינוך במובן הרחב והכולל כ"רצון התורה", שהגשמתו היא מצווה מדאורייתא:

מנחת אשר, וירא, עמ' 134

...דאף במצוות שאין בהן לא ולא עשה, מ"מ [מכל מקום] חיובן דאורייתא לפי דרצון התורה הן...וא"כ פשוט וברור דאף מצוות חינוך דאורייתא היא...

מי חייב?

מצוות חינוך הפורמלית נחשבת מצווה מדרבנן. האם רק ההורים מחויבים בחינוך ילדיהם לקיום מצוות, או שמא החיוב חל גם על הקטנים בעצמם החייבים לקיים מצוות שמהן הם פטורים מדאורייתא?

לפי הפסוקים שלעיל, נראה כי חובת החינוך מוטלת על ההורים. יש היגיון בדבר, שכן קטן (הגדרה

⁵ גמרא אחרת מתארת רמז דומה בפסוקים הקשורים למצוות סוכה. ראו הערה 11.

המתייחסת הן לזכר והן לנקבה מתחת לגיל בר או בת מצווה) נחשב לפטור ממצוות מדאורייתא. המשנה מזכירה עקרון זה, ומסבירה באמצעותו כי קטן אינו בוגר דיו כדי להיחשב כבן סורר ומורה:

משנה סנהדרין ח, א
הקטן פטור, שלא בא לכלל מצות.

לילדים חסרה הבגרות הנדרשת כדי להיות אחראים למעשיהם באופן מלא. זוהי חלק מהסיבה שחינוך נחוץ מלכתחילה!

עם זאת, כאשר הפוסקים מתייחסים לחובת החינוך, לא תמיד ברור מי חייב בה. נראה זאת, לדוגמה, במקור הבא:

חגיגה ו ע"א
אמר אב"י: כל היכא דגדול מיחייב מדאורייתא, קטן נמי מחנכין ליה מדרבנן. כל היכא דגדול פטור מדאורייתא, מדרבנן קטן נמי פטור.

תרגום

אמר אב"י: כל היכן שגדול מחייב מן התורה, קטן גם מחנכים אותו מדרבנן. כל היכן שגדול פטור מן התורה, גם קטן פטור מדרבנן.

מקור זה מעביר מסר מהותי על חינוך: אנו מחנכים ילדים לקיום מצוות שיהיו חייבים בהם כשיגיעו לבגרות. משמעות הדבר היא שאין חובה לחנך [לקיום מצוות מרצון](#), אף שכן מקובל ללמד קטנים גם על מצוות אלה. כך למשל, נהוג שבנות יחונכו [לשמיעת שופר](#), מצווה שנשים מקפידות לקיים אף שהן פטורות מכך.

בעוד שהמסר שהגמרא מעבירה כאן ברור, לשון הגמרא אינה ברורה. בהתחלה כתוב שאנחנו מחנכים את הקטן, אך בהמשך כתוב שהקטן פטור ממצוות שבהן לא יהיה חייב בהגיעו לבגרות. אם כן, על מי מוטלת חובת החינוך, על ההורה לבדו או גם על הילד? שאלה זו שנויה במחלוקת.

הורה וילד – מפשט הגמרא נראה לכאורה כי החובה מוטלת גם על הילד.

לילד חסרה הדעת הנדרשת לקיום מצוות מדאורייתא, וההורה הוא בעל האחריות על הילד ועל עבודת ה' שלו. אף על פי כן, נראה כי גמרא זו מזהה מידה מסוימת של אחריות שחלה על הילד עצמו ככל שהוא גדל. ייתכן כי מסיבה זו, ראשונים רבים מתייחסים לחובת חינוך ככוללת חיוב מדרבנן על הילד לקיים מצוות מסוימות.

במשנה מובאת האפשרות כי קטן יכול להוציא אחרים ידי חובת מגילה, ומכך נשמע שעצם דין חינוך מהווה חיוב על הקטן:

משנה מגילה ב, ד
הכל כשרין לקרות את המגילה חוץ מחרש שוטה וקטן, רבי יהודה מכשיר בקטן

התוספות מסבירים כי חובת החינוך היא למעשה חיוב מדרבנן בקיום מצוות על הקטן, והדבר עשוי, במקרים מסוימים, לאפשר לקטן להוציא גדול ידי חובתו. עם זאת, במקרים כגון קריאת מגילה, ייתכן שהקטן אינו יכול להוציא גדולים ידי חובה משום שחיוב החינוך שחל על הקטן אינו שווה ערך לחיוב בקריאת מגילה שחל על הגדול מדרבנן.

כשגדול מקיים מצווה מדרבנן, הוא מקיים תקנת חכמים אחת. לעומת זאת, כשקטן מקיים מצווה מדרבנן הוא למעשה מקיים שתי תקנות חכמים – המצווה עצמה, והחיוב בחינוך אליה – המרחיקות

אותו עוד יותר מן החיוב המקורי:

תוספות ברכות טו ע"א, ד"ה ורבי יהודה
... ואמרי[נן] קטן שהגיע לחנוך מדרבנן כגדול ופוסטר דרבנן... אבל הכא דגבי קטן איכא תרתי
דרבנן דהמגילה דרבנן והקטן דרבנן אינו יכול להוציא היכא דליכא אלא חד דרבנן.

תרגום

... ואמרנו קטן שהגיע לחינוך חייב מדרבנן כגדול ומוציא ידי חובה מדרבנן... אבל היכן שאצל
קטן יש שני דרבנן, שהמגילה דרבנן והקטן [חינוכו] דרבנן, אינו יכול להוציא ידי חובה במקום
שיש רק דרבנן אחד.

לפי חלק מן הפוסקים המתייחסים לחובת חינוך כמוטלת על קטן, רמת החיוב שלו פחותה מזו של
מצווה רגילה מדרבנן. ראינו לעיל כי הרשב"א רואה בחיוב החינוך חומרא. הוא סובר כי מסיבה זו קטן
אינו יכול להוציא אחרים ידי חובת מצוות דרבנן.⁶

חדושי הרשב"א מגילה יט ע"ב
דכל שעיקר המצוה מדרבנן כמגילה והלל חמירא [חמור] ומצות חנוך קילא טפי [קלה יותר]
והלכך לא מפיק [ולכן לא מוציא ידי חובה]

גם לפי השיטה שחובת החינוך מוטלת על הילד, יהיה משקלה ההלכתי אשר יהיה, עדיין ככל הנראה
ההורה יצטרך להדריך ולכוון את ילדיו בקיום המצוות.

ההורה בלבד – לחילופין, ייתכן שחובת החינוך מוטלת אך ורק על ההורה. לשיטה זו, יש להבין אזכורים
במקורות של חיוב דרבנן של קטן במצוות כמתכוונים לחיוב על ההורה לחנכו לכך. נקודה זו מובהרת
בתלמוד הירושלמי:

ירושלמי ברכות ג, ג
א"ר [אמר רב] אחא בשם ר' יוסי בי ר' נהוראי: כל שאמרו בקטן – כדי לחנכו

כמה ראשונים, ביניהם הרמב"ן ורש"י,⁷ פוסקים כשיטה זו, שחובת החינוך מוטלת על ההורה בלבד.
הרמב"ן מסביר זאת כך:

חדושי הרמב"ן קידושין לא ע"א
ואני אומר דטעמא דקטן דרבנן [שהסיבה שקטן דרבנן] משום דחינוך מצוה דאב [של האב]
היא, ולדידיה חייבו רבנן בחינוך [ואותו חייבו רבנן בחינוך], וקטן לאו בר מיעבד מצוה הוא [וקטן
אינו בר קיום מצוה], וזה דבר נכון וטעם יפה.

בנות ונשים במצוות חינוך

⁶ רעיון זה משתמע גם מדברי התוספות בהתייחסם לדיון אם קטן מוציא ידי חובת ברכת המזון:
ברכות כ ע"ב
... באמת אמרו: בן מברך לאביו... ולטעמך, קטן בר חיובא הוא? אלא, הכא במאי עסקינן – כגון שאכל שיעורא
דרבנן, דאתי דרבנן ומפיק דרבנן.

תרגום

באמת אמרו: בן מברך [מוציא ידי חובת ברכת המזון] לאביו... ולשיטתך, קטן בן חיוב הוא? אלא במה אנו עוסקים
כאן – כגון שאכל [האב] שיעור דרבנן, שבא דרבנן [הקטן] ומוציא [ידי חובה] את דרבנן [של האב].

⁷ רש"י נדה מו ע"ב

דקטן לאו בר קבולי עליה תקנתא דרבנן הוא.

רש"י ברכות מח ע"א

בקטן שהגיע לחינוך... ההוא אפילו מדרבנן לא מיחייב, דעליה דאבוה הוא דרמי לחנוכיה...

ראינו כי במצווה הפורמלית של תלמוד תורה חייבים רק אב ובן, אך לא אם ובת. מה בנוגע למצוות חינוך מדרבנן? האם קיים חיוב לחנך בנות? האם אימהות חייבות בחינוך ילדיהן?

מספר מקורות תנאיים מזכירים בנות או אימהות בהקשר ישיר לחינוך. מפשט הדברים, הם מצדדים בשיטה שלפיה נשים חייבות בחינוך, כדי להדריך הקטנים לחיי תורה ומצוות בצורה הטובה ביותר.

בנות

נעיין בכמה דוגמאות של מצוות חינוך בנות במקורות תנאיים שונים:

א. ברכות – בדרך כלל, אדם יכול לברך 'המוציא' בעבור אחרים רק אם הוא משתתף בסעודה. אך הורה רשאי לברך 'המוציא' לילדיו לשם חינוך גם אם אינו משתתף בארוחה:

ראש השנה כט ע"ב

תנו רבנן, לא יפרס אדם פרוסה לאורחין אלא אם כן אוכל עמהם, אבל פורס הוא לבניו ולבני ביתו כדי לחנכן במצות.

צמד המילים "לבני ביתו" בנוסף ל"בניו" מעיד על כך שהחינוך הוא לבני ולבנות המשפחה גם יחד.

ב. קורבן פסח – לפי המשנה, אב יכול להציע לילדיו לעשות תחרות ריצה ביניהם כדי לקבל חלק מקורבן הפסח. רבי יוחנן מסביר כי מדובר באמצעי להלהיב את הילדים לקיום מצוות, מעין מעשה של חינוך. לאחר מכן, מסופר בברייתא כי לעיתים בנות היו משתתפות בתחרות זו (וזכות בה).

פסחים פט ע"א

משנה: האומר לבניו הריני שוחט את הפסח על מי שיעלה מכם ראשון לירושלים, כיון שהכניס הראשון ראשו ורובו זכה בחלקו ומזכה את אחיו עמו. גמרא: ...אמר רבי יוחנן כדי לזרזן במצות קאמר... תניא נמי הכי [שנויה גם כך בברייתא], מעשה וקדמו בנות לבנים ונמצא בנות זריזות ובנים שפלים.

ג. צום ביום כיפור – רב הונא מתאר את שלבי חובת החינוך בעבור בנים ובנות לעינוי הנפש ביום כיפור, לפי גילאים.⁸ אף שרוב הניסוח נאמר בלשון זכר, הוא מתייחס לבנות:⁹

יומא פב ע"א

אמר רב הונא: בן שמונה ובן תשע מחנכין אותו לשעות [לצום כמה שעות], בן עשר ובן אחת עשרה משלימין מדרבנן בן שתים עשרה משלימין מדאורייתא – בתינוקת [מה שכתוב לעיל]... ורבי יוחנן אמר השלמה דרבנן ליכא [אין], בן עשר בן אחת עשרה מחנכין אותו לשעות בן שתים עשרה משלימין מדאורייתא.

⁸ בפועל, חינוך לצום חלק מהיום ביום כיפור נחשב כחובה מגיל תשע או עשר, אך אין מצופה מילדים לצום במשך כל היום לפני הגעה לגיל מצוות:

שולחן ערוך או"ח תרטז, ב

קטן (הבריא) בן ט' שנים שלימות ובן י' שנים שלימות, מחנכין אותו לשעות...

משנה ברורה תרטז, ט

ומה שאין מדקדקין בזה"ז [בזמן הזה] להתענות שום תינוק בשנת י"ב משום דבזה"ז [דבזמן הזה] ירדה חולשה לעולם ומן הסתם כל קטן אינו נחשב כבריא לזה אא"כ [אלא אם כן] ידוע שהוא בריא וחזק לסבול. ומדברי הא"ר [האליה רבה] משמע דאפילו בשנת י"ג אין נוהגין להתענות כל זמן שלא השלים שנת י"ג.

⁹ ראו רש"י שם, המתנסח בלשון נקבה.

אימהות

נעיין כעת בדוגמאות למצוות חינוך של אימהות כפי שהן מוזכרות במקורות תנאיים:

א. עירוב – בתוספתא, רבי מאיר מתאר שאימהות נהגו לחנך את ילדיהן הצעירים למצוות בכך שהיו מלמדות אותם לעזור להן לעשות עירוב.¹⁰

תוספתא עירובין ב, יא

אמ[ר] ר[ב]ין מאיר, לא נמנעו בנות ישראל מלשלח עירוביהן ביד בניהן וביד בנותיהן הקטנים כדי לחנכן במצות

ב. סוכה – כפי שראינו במשנה לעיל, קטן שאינו זקוק לאימו חייב במצוות סוכה. הגמרא מתייחסת לכך כנובע ממצוות חינוך.¹¹ נדמה שהגמרא רואה בסוכה של המלכה הלני ניסיון מצידה לחנך את בניה למצוות סוכה:

סוכה ב ע"ב

...אמר רבי יהודה: מעשה בהילני המלכה בלוד שהיתה סוכתה גבוהה מעשרים אמה, והיו זקנים נכנסין ויוצאין לשם ולא אמרו לה דבר. אמרו לו: משם ראייה [ביחס לגובה סוכה]? אשה היתה ופטורה מן הסוכה! אמר להן: והלא שבעה בנים הוו לה [היו לה]? ועוד כל מעשיה לא עשתה אלא על פי חכמים. למה לי למיתני [למה צריך לשנות] "ועוד כל מעשיה לא עשתה אלא על פי חכמים"? הכי קאמר להו [כך אמר להם]: כי [אם] תאמרו בנים קטנים היו וקטנים פטורין מן הסוכה, כיון דשבעה הוו, אי אפשר דלא הוי בהו חד שאינו צריך לאמו [כיוון שהיו שבעה, אי אפשר שלא היה בהם אחד שאינו צריך לאמו]. וכי תימרו [ואם תאמרו] קטן שאינו צריך לאמו מדרבנן הוא דמיחייב [חייב], ואיהי בדרבנן לא משגחה [והיא לא מקיימת דיני דרבנן], תא שמע: "ועוד כל מעשיה לא עשתה אלא על פי חכמים".

הריטב"א לומד מכך עקרון חשוב במצוות חינוך, שההורה חייב לאפשר לילדיו לקיים את המצווה כהלכתה לפרטי פרטים:

ריטב"א סוכה ב ע"ב

אמר רבי יהודה מעשה בהילני וכו' עד כל מעשיה לא היתה עושה אלא ע"פ [על פי] חכמים. מהא שמעינן דקטן שמחנכין אותו במצות [צריך] לעשות לו מצוה בהכשר גמור כגדול דהא מיייתין ראייה בשמעתין מסוכה של הילני משום דלא סגיגא דליכא בבניה חד שהגיע לחינוך דבעי סוכה מעלייתא, מקרא מלא דבר הכתוב חנוך לנער על פי דרכו....

מהגמרא ועד הלכה למעשה

לאור כל האמור לעיל בנוגע לחשיבות של חינוך בנות למצוות ושל תפקיד האם בגידול הילדים, ניתן להניח כי חובות החינוך יהיו רלוונטיות לשני המינים. אך גמרא אחרת מסבכת את העניינים:

נזיר כח ע"ב – כט ע"א

משנה: האיש מדיר את בנו בנזיר ואין האשה מדרת את בנה בנזיר...גמרא: איש אין [כן], אבל אשה לא. מאי טעמא [מה הטעם]? ר' יוחנן אמר: הלכה היא בנזיר. ורבי יוסי ברבי חנינא אמר

¹⁰ התוספות רואים בגמרא אחרת דוגמה אפשרית למעורבות האם בחינוך:

תוספות עירובין פב ע"א

קטן בן שש יוצא בעירוב אמו – אף על גב דאין מערבין אלא לדבר מצוה מכל מקום...בקטן נמי איכא מצוה לחנכו.

¹¹ סוכה כח ע"ב

אמר מר כל לרבות את הקטנים והתנן נשים ועבדים וקטנים פטורין מן הסוכה לא קשיא כאן בקטן שהגיע לחינוך שם בקטן שלא הגיע לחינוך. קטן שהגיע לחינוך מדרבנן הוא מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא הוא

ריש לקיש: כדי לחנכו במצות. אי הכי [אם כך], אפי' [לו] אשה נמי [גם]! קסבר איש חייב לחנך בנו במצות ואין האשה חייבת לחנך את בנה. בשלמא [מסתדר] לרבי יוחנן דאמר הלכה היא בנזיר, אמטו להכי [הגענו לכאן]—בנו אין [כן], בתו לא. אלא לריש לקיש, אפילו בתו [ידיר אביה]? קסבר בנו חייב לחנכו, בתו אינו חייב לחנכה.

לפי דברי המשנה כאן, האם אינה יכולה לנדור שבנה הקטן יהיה נזיר, ורבי יוחנן וריש לקיש חלוקים באשר לסיבה לכך. נראה כי רבי יוחנן מתייחס לעניין כדין ייחודי לנזיר, אולי משום שנזירות היא מנהג סגפני שאדם מקבל על עצמו מרצון ואינו קשור למצוות חינוך.¹² אך ריש לקיש מסביר הלכה זו כמשקפת עיקרון כללי של חינוך, שלפיו חובת חינוך אינה חלה על אימהות ועל בנות.

מאחר שההלכה נפסקת לרוב לפי רבי יוחנן ולא לפי ריש לקיש,¹³ ניתן ללמוד מכאן כי חובת החינוך אכן חלה גם על אימהות ועל בנות.¹⁴

עם זאת, תיאורטית, ייתכן שרבי יוחנן יסכים כי חובת החינוך אינה חלה על אימהות ואפילו לא על בנות במקרים אחרים שאינם קשורים לנזירות.

הראשונים מנסים ליישב בדרכים שונות את הדיון בנוגע לנזיר עם שאר המקורות שראינו.

א. בנות פטורות – מספר פוסקים, רבנו ניסים ביניהם, מתבססים על מקור זה כדי לטעון שבנות אינן חייבות במצוות חינוך:¹⁵

ר"ן יומא ג ע"ב (בדפי הרי"ף)

דעיקר חינוך לתינוק הוא כדאמרין במסכת נזיר (דף כט א) בנו חייב לחנכו במצות בתו אינו חייב לחנכה.

ב. אימהות פטורות – פוסקים אחרים מסכימים שמצוות חינוך חלה על בנות, אך סוברים שאימהות אינן חייבות בה. כך למשל, התוספות ישנים (חיבור הנערך על ידי הרב משה מקוסי בהדרכת הרב יהודה סרילאון) מתייחסים לנזיר בתור מקרה מיוחד שבו מצוות חינוך אינה חלה על בנות, ומוצאים מקור לחיוב לחנך בנות במקרים אחרים. במקביל לכך, מצטטים התוספות ישנים את שיטת הרי"ף, המתייחס לאב כחייב הבלעדי במצוות חינוך, בניגוד לאם:

תוספות ישנים יומא פב ע"א, ד"ה בן שמונה בן תשע מחנכין ובתינוקת ק"ל [קשיא ליה] דאמרין [נן] בנזיר... האיש מדיר את בנו בנזיר כדר"ל [כדריש לקיש] דאמר כדי לחנכו במצות בנו אין בתו לא דבתו אין חייב לחנכה וי"ל דהתם לא איירי אלא דוקא לענין נזירות [ויש לומר ששם עוסקים דוקא בענין נזירות] אבל ודאי לענין שאר מצוות חייב לחנכה... ור' [ר"ן] [הזקן] אומר דחינוך לא שייך אלא באב אבל באדם אחר לא שייך ביה חינוך... ומעשה דהילני

¹² משנה אבות ג, יג

רבי עקיבא אומר... נדרים סייג לפרישות...

רא"ש על הש"ס, נזיר כט ע"א

כדי לחנכו במצות דנזיר [ר] סייג לפרישות.

¹³ יבמות לו ע"ב

אמר רבא הלכתא כוותיה דר"ל [דריש לקיש] בהני תלת...

ספר הלכות גדולות לא

דקיימא לן כל היכא דפליגי רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש הלכה כרבי יוחנן לבר מהני תלת כרבי שמעון בן לקיש.

¹⁴ ברכי יוסף או"ח שמג, ז

וא"כ [ואם כן] הני שינויי אליבא דר"ל [דריש לקיש] הוכרחו. אבל לר' יוחנן דסבר דהוי הלכה, מצינן למימר דאשה

נמי חייבת לחנך בנה, ואחד הבן ואחד הבת איתנהו בחינוך. ... דמלשון התלמוד ... מורה דר"ל [דריש לקיש]

קסבר הכי, ולית הלכתא כוותיה...

¹⁵ מלחמת ה' יומא ד ע"א

ואין להחמיר על הנקבות יותר בחנוך דעיקר חנוך לנער הוא

המלכה שישבה היא ושבעה בניה בסוכה שמא הוה להם אב וחנוכם בכך ואפילו לא היה להם אב היתה מחנכם למצוה בעלמא.

התוספות ישנים מביאים שני הסברים לכך שהמקרה של הלני המלכה יכול להתיישב עם שיטת הר"י שהאב בלבד חייב במצוות חינוך: או שסוכתה נבנתה בהוראת האב, או שחינכה אותם "למצוה בעלמא".

הביטוי "מצוה בעלמא" נתון לפרשנויות שונות, וייתכן כי משמעותו היא "חומרא".¹⁶

ג. קדימות לאב – המאירי מבין באופן שונה את היחס בין סוגיית הנזיר לבין החיוב במצוות חינוך. לדידו, אף שמדובר על "חינוך" בסוגיית הנזיר, אין הכוונה לחיוב הסטנדרטי בחינוך, שכן התנזרות היא בגדר רשות ולא חובה.

לפיכך, הוא סובר כי גם אימהות וגם בנות כלולות במצוות חינוך (נקודה שנראה באופן ברור יותר בהמשך דיוננו על מצוות לא תעשה). עם זאת, הוא רואה באב אחראי העיקרי על מצוות חינוך למצוות עשה כאשר הוא נגיש:

בית הבחירה למאירי נזר כט ע"א

כשם שהאיש חייב לחנך את בנו במצות...אף בבתו חייב לחנכה במה שראוי לה גם כן, ועל הדרך שנאמרה בהדיא בתענית יום הכפורים בחנוך שעות שבהם, וכן אם אין להם אב האם חייבת בכך. ואין הכוונה אלא להרגיל התינוקות במצות ולקבוע ענין המצות בלבותיהם כל אחד לפי מה שראוי לו...ומ"מ [ומכל מקום] דברים אלו כלם במצות שיש בהן חיוב, אבל במצות התלויות ברצונו של אדם ובנדבת לבו כגון נזירות אין חובת חנוך עליו, אלא אם ירצה יעשה על הדרך שביארנו. ומשנתנו לא משום חנוך היא...

ד. כולם חייבים – רבי אברהם מן ההר, חכם בן המאה ה-14, פוסק כי הן האימהות והן הבנות חייבות במצוות חינוך, כפי שאבות ובנים חייבים בכך:

ר' אברהם מן ההר נזיר כט ע"ב

...דר' יוחנן סבר דבין אב בין אם חייבין לחנך במצוות אחד בן ואחד בת

נראה כי גם רש"י מחזיק בשיטה זו. בברייתא מובא שמותר לאדם להקריב את קורבן הפסח בשם בניו ובנותיו הקטנים, ורש"י מפרש כי הדבר נובע מחיובו בחינוכם:

פסחים פח ע"א

תנו רבנן: "שה לבית" מלמד שאדם מביא ושוחט על ידי בנו ובתו הקטנים.

רש"י שם

על ידי – בשביל שבנו ובתו הקטנים עליו לחנכן

במקום אחר, כותב רש"י כי האב והאם כאחד חייבים במצוות חינוך:

רש"י חגיגה ב ע"א

¹⁶ נראה כי המהר"ם סובר שהלני החמירה, מאחר שהאם פטורה מחינוך כשם שהיא פטורה משאר המצוות המוטלות על האב (כגון מצוות לימוד תורה). ראו גם את תרומות הדשן:

שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (קרימונה) ר

לעניין אמו דלא מיחייבה לחנוכי ולאפרושי ראייה גדולה היא...כיון דלא מיפקדה למולו ולפדותו וללמדו תורה ובכל מצות בן על האב, כל דתקון רבנן כעין דאורייתא תקון. וההיא דהילני המלכה בפרק קמא דסוכה [ב, ב] דהיתה יושבת ושבעת בניה בסוכה, מחמרת על עצמה היתה. אי נמי היה להן אב.

תרומת הדשן צד

ותוספות דלעיל בשינוי דר"י קאמר ושמא היה להם אב, סתמא קאמר. אלמא דדוקא האב עצמו צריך לחנך...

אף על פי שאינו חייב מן התורה – הטילו חכמים על אביו ועל אמו לחנכו במצות.

הלכה למעשה

יש הפוסקים שאימהות פטורות, אך בנות חייבות במצוות חינוך:¹⁷

מגן אברהם שמג, א

אביו מצווה. אבל אמו אינה מצווה וכו"ה [וכך הוא] בנזיר דף כ"ט ובת"ה ובתרומת הדשן [סי' צ"ד ומעשה דהילני בסוכה דף ב' שהושיבה בניה בסוכה ע"ש [עיין שם] היא החמירה על עצמה (תשו' מהר"מ ד"ק סי' ר') עסי' [עיין סימן] תרי"ו ומשמע בנזיר דאין מחויב לחנך בתו ע"ש [עיין שם] ובתו[ספות] בנזיר הקשו מ"ש דבי"ה [מאי שנא דביום הכיפורים] מחויב לחנך בתו ע"ש [עיין שם] ואפשר דכל המצות דמי לי"ה [ליום הכיפורים] וצריך לחנכם...

אחרים סוברים כי האם חייבת במצוות חינוך רק במקרים שבהם אין האב יכול למלא את חובתו:

אליה רבה תרמ, ד

חייב וכו'. ואם אין לו אב, אמו חייבת [ת] לחנכו, ואם גם אם אין לו מחויבין ב"ד [בית דין] לחנכו, וכן בכל מצות עשה.

המשנה ברורה פוסק כי בנות כלולות במצוות חינוך, ומביא גם את השיטה שלפיה אימהות חייבות בחינוך:

משנה ברורה שמג, ב

אבל אביו וכו' – דאפילו לחנך בניו ובנותיו במצות הוטל עליו כדכתיב חנוך לנער על פי דרכו וכ"ש [וכל שכן] להפרישם מאיסור דמוטל על האב ויש מאחרונים שסוברין דמצות חינוך מוטל גם על האם.

הרב אשר וייס ציין כי גם אם אימהות אינן כלולות בחיוב הרשמי מדרבנן, חובת חינוך במובן הרחב שלה ודאי חלה על כל ההורים:

מנחת אשר, וירא, עמ' 133

... דאין חובת האם במצווה זו כחובת האב, לפי דחובת האם אינה אלא חוב כללי לחנך בניה אחריה לתורה וליראה, משא"כ [מה שאין כן] חיוב אב, דגדר מסוים יש בו, ודכמבואר דחיוב הגדול מדאורייתא...

ברכות

חינוך לתורה ולמצוות כולל גם חינוך לברכות,¹⁸ למשל ברכות המצווה הנאמרות טרם קיום מצווה. הזכרנו לעיל כי נוהגים לחנך בנות למצוות שנשים בקהילתן [מקיימות מרצון](#).

בקהילות רבות, נשים [מברכות על קיום מצווה מרצון](#). בקהילות הנוהגות כך, מקובל לחנך בנות לברך על קיום מצוות אלה כאשר הן מקיימות המצוות מכוח דין חינוך:

¹⁷ תרומת הדשן צד

ותוספות דלעיל בשינוי דר"י קאמר ושמה היה להם אב, סתמא קאמר. אלמא דדוקא האב עצמו צריך לחנך...

¹⁸ לדוגמה, השולחן ערוך פוסק כך בנוגע לברכת המוציא:

שולחן ערוך או"ח קסז, יט

לקטנים יכול לברך אף על פי שאינו אוכל עמהם, כדי לחנכם במצות.

משנה ברורה קסז, צג

אבל לקטנים וכו' – ואפילו קטנים דעלמא שאין חנוכם מוטל עליו מדינא ג"כ [גם כן] מותר לברך עמהם כשרוצים ליהנות ואין יודעים לברך בעצמן

הרב דוד אויערבאך, הלכות בת ישראל כז, ו
לנוהגין כדעת הרמ"א שאשה רשאית לברך על מצוות עשה שהזמן גרמן—נכון לחנך גם את
הקטנות לברך על המצוות, וכן המנהג. הערה יב: אבל מעיקר הדין אין שום חיוב לחנך כיון
דאף לכשיגדלו לא יתחייבו במצוות אלו.

מצוות לא תעשה

עד כה דנו בחינוך למצוות עשה: חינוך לברכות, לסוכה ועוד. לצד זה, אנו מחנכים את ילדינו להימנע
מפעולות אסורות, כגון מאכילת אוכל לא כשר או מעשיית מלאכה בשבת. באופן כללי, ההקפדה על כך
שילדים ימנעו מלעשות דבר אסור וההטמעה של מה שמחוץ לתחום המותר עשויות להיות בעלות אופי
שונה, ולעיתים דחוף יותר, מחינוך למצוות עשה.

ואכן, אסור לגדול לגרום או להורות לילד בכל גיל לעבור עבירה:

יבמות קיד ע"א

ת"ש [תא שמע]: "לא תאכלום כי שקץ הם", לא תאכלום – להזהיר הגדולים על הקטנים. מאי
לאו דאמר להו לא תאכלו [האם אין הכוונה שיאמרו לקטנים "אל תאכלו"? לא, דלא ליספו ליה
בידים [לא, שלא להאכיל אותו בידיים]. תא שמע [בוא ולמד] "כל נפש מכם לא תאכל דם" –
להזהיר הגדולים על הקטנים. מאי לאו דאמרי להו לא תאכלו [האם אין הכוונה שיאמרו לקטנים
"אל תאכלו"? לא, דלא ליספו להו בידיים [לא, שלא להאכיל אותו בידיים]. ת"ש [בוא ולמד]
"אמור" "ואמרת" – להזהיר גדולים על הקטנים. מאי לאו דאמר להו לא תיטמו [האם אין הכוונה
שיאמרו לקטנים "אל תיטמו"? לא דלא ליטמו להו בידיים [לא, שלא יטמא להם בידיים].

העובדה שאסור לגרום לילד לעשות דבר שאסור לו לעשות מתיישבת על הדעת. אך מה בנוגע למניעת
ילד מלעבור עברה מרצונו החופשי? מבחינה טכנית, האם זה נחשב כחלק ממצוות חינוך? ואם כן,
האם החיוב הוא ייחודי להורה או מוטל גם על בית הדין (המייצגים את כלל הציבור)?

בקטע מן התוספות ישנים שראינו לעיל, מובא רבי אליעזר ממיץ הקובע כי מצוות החינוך אינה כוללת
חינוך להימנעות מעברות, ומתוך כך ישנם שני תהליכי למידה נפרדים: חינוך למצוות עשה, וחינוך
למצוות לא תעשה.

אך התוספות והתוספות ישנים חולקים על שיטה זו, ושניהם סוברים כי חינוך הילד בכל הנוגע לאיסורים
הוא חלק ממצוות חינוך. אמנם הם חולקים ביחס לחובת כלל הציבור בכך. לשיטת התוספות ישנים רק
האב חייב במניעת ילדו מאיסורים:

תוספות ישנים יומא פב ע"א

וא"ת הא דאמרינן בכל דוכתא [ואם תאמר זה שאמרנו בכל מקום] קטן אוכל נבילות אין ב"ד
[בית דין] מצווין להפרישו, השתא חנוכי מחנכין אפרושי מאיסורא מיבעי [עכשיו שחינוך
מחנכים, צריך לומר בפירוש להפרישם מאיסורים]? ואומר ה"ר אליעזר ממיץ דחינוך לא שייך
אלא שיעשה מצוה ולא פרושי מאיסורא [ולא הפרשה מאיסור]. והא (דמוזהרין) [דקרינן] הכא
[חינוך] במה שמענין אותו ביוה"כ [ביום הכיפורים] אין זה אפרושי מאיסורא שמפרישין אותו
מלאכול, אלא הוא חינוך שמחנכין אותו במצות ועניתם את נפשותיכם. ור' אומר דחינוך לא
שייך אלא באב אבל באדם אחר לא שייך ביה חינוך הלכך נמי אין נזהרין להפרישו

התוספות במסכת שבת, לעומת זאת, טוענים כי גם אנשים שאינם בני משפחה חייבים בהיבטים
מסוימים של חינוך לצד האב, ולכן על כל מבוגר למנוע גם מילד של אחרים לעבור על איסורים:

תוספות שבת קכא ע"א

דבאיסורא דרבנן מוכח בפרק חרש (יבמות קיד ע"א) דאין ב"ד [בית דין] מצווין להפרישו. ונראה

דמיירי [שעוסקים] בקטן שלא הגיע לחינוך. דבהגיע לחינוך, כיון שחייב לחנכו, כ"ש [כל שכן] דצריך להפרישו שלא יעשה עבירה...

הביטוי "כל שכן" מעיד בבירור על כך שהתוספות מתייחסים למניעת ילד מלעבור עבירה כחיוב חמור יותר מאשר החיוב לחינוך למצוות עשה.

בפועל, כאמור לעיל, הקונצנזוס ההלכתי הוא שאף אחד אינו רשאי לגרום לילד לעשות עבירה. השולחן ערוך פוסק כי האב בלבד מחויב להרחיק את ילדיו מדבר עבירה, כחלק ממצוות חינוך. הרמ"א מחמיר אף יותר, וכותב כי מרגע שקטנים מגיעים חינוך, גם אחרים מחויבים להרחיק אותם מדבר עבירה. המשנה ברורה מוסיף כי לדעתו אחרים חייבים בכך רק במצוות מדאורייתא ולא במצוות דרבנן.¹⁹

שולחן ערוך או"ח שמג, א

קטן אוכל נבלות אין ב"ד [בית דין] מצווין להפרישו, אבל אביו מצווה לגעור בו להפרישו (רמ"א: מאיסור דאורייתא); ולהאכילו בידיים, אסור אפילו בדברים שאסורים מדברי סופרים; וכן אסור להרגילו בחילול שבת ומועד ואפי' [לו] בדברים שהם משום שבות. הגה: וי"א [ויש אומרים] דכל זה בקטן דלא הגיע לחינוך, אבל הגיע לחינוך צריכים להפרישו (תוס' פרק כ"כ). וי"א [ויש אומרים] דלא שייך חינוך לבית דין, אלא לאב בלבד (ב"י)

מי שסוברים כי האם אינה חייבת במצוות חינוך, יתייחסו אליה כחייבת כפי ששאר הציבור חייב בכך. מי שסוברים שהאם חייבת רק כאשר האב אינו נמצא, לרוב יתייחסו רק לאב כחייב. מי שסוברים כי האם בעלת חובה זהה לו של האב במצוות חינוך, יתייחסו אליה כחייבת גם כאן. המאירי, למשל, כותב זאת כך:

בית הבחירה למאירי נזר כט ע"א

... ומה שאמרו "קטן אוכל נבלות אין בית דין מצווין להפרישו" אב ואם מיהא [אומנם] מצווין בכך מתורת חנוך...

המנהג הרווח הוא שאימהות מקפידות להרחיק את ילדיהם מדבר עבירה בדיוק כפי שמקפידים האבות.

מצווה נוספת הקשורה לכך היא מצוות תוכחה, שבה האם בוודאי חייבת.

כף החיים רכה, יד

וגם האשה חייבת לחנך את בנה לייסרו...

מתי חייבים

התחלה

מתי מתחיל החיוב במצוות חינוך? הברייתא מצביעה על כך שהגיל משתנה ממצווה למצווה, ומילד לילד:

סוכה מב ע"א – מב ע"ב

תנו רבנן: "קטן היודע לנענע חייב בלולב, להתעטף – חייב בציצית, לשמור תפילין – אביו לוקח לו תפילין, יודע לדבר – אביו לומדו תורה וקריאת שמע." 'תורה' מאי היא [מהי]? אמר רב המנונא: "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב" [דברים ל"ג, ד]. קריאת שמע מאי היא [מהי]? פסוק ראשון... יכול לאכול כזית צלי [אוכל צלוי] – שוחטין עליו את הפסח...

¹⁹ משנה ברורה שמג, ג

דבאיסור דרבנן אם לא הפרישו האב אין ב"ד מוחין בידו אבל באיסור דאורייתא ב"ד מוחין ביד האב להפרישו

תזמון החינוך בדוגמאות שלעיל תלוי במגוון גורמים, כאשר כל אחד מהם קשור לאופי המצווה הספציפית: מימונות מוטורית, יכולות מילוליות, כישורי אכילה או כושר הבחנה. קודם ראינו כי הזדקקות הילד לאימו מהווה גורם בקביעת הפרמטרים לחינוך למצוות סוכה. בהתבססם על ברייתא ז', מסבירים התוספות כי תחילת החינוך תלויה במוכנות ההתפתחותית של הילד ללמוד על כל מצווה בפני עצמה.

תוספות סוכה כ"ב, ד"ה כאן בקטן שהגיע לחינוך והשתא הגיע לחינוך דאמרין בכל דוכתא אין כולן שוים [ועכשיו "הגיע לחינוך" שאמרנו בכל מקום, אין כולם שווים], אלא כל אחד לפי עניינו. דהכא אמרי[נן] [שכאן אמרנו] באין צריך לאמו, וגבי חגיגה שיכול לעלות, ובסוף לולב הגזול (לקמן דף מב ע"א) גבי לולב ביודע לנענע, וגבי ציצית ביודע להתעטף, וגבי תורה ביודע לדבר.

המשנה ברורה מתייחס לרוב לילדים מגיל חמש או שש כילדים שהגיעו לגיל חינוך:

משנה ברורה קכח, קכג
...זמני החנוך שהוא כבר חמש כבר שית [שש]...

למעשה, נוהגים להתחיל בחינוך למצוות עשה מוקדם יותר מכך, כדי להטמיע את ערכי התורה והמצוות בקרב הילדים הצעירים בהקדם האפשרי. רבי ישעיה הורביץ כותב כי יש להתחיל לחנך ילדים מרגע שהם לומדים לדבר, אם כי הוא אינו סבור שחייבים בכך:

של"ה שער האותיות אות דל"ת – דרך ארץ
צריך להרגילו ולחנכו במדות טובות וישרות מעת שיוכל לדבר... ויתחיל בו מבן שתיים או שלש שנים, להדריכו בכל, ויתחיל להדריכו מקטנותו מצד שני טעמים, האחד, כי אמרו רבותינו ז"ל (שבת קנב א) ינקותא כלילא דוורדא [צעירות היא כלילת וורדים], כל מה שקונה בנפשו בילדותו, נשאר כן בטבע קיים כל ימיו... השני, כי כשמתחיל האב בבנו להוכיחו... אז יהיה לעולם מורגל במורא האב...

עם זאת, ישנן מצוות הדורשות רמה נוספת של הבנה, כך שחובת חינוך בהן מתחילה בגיל מאוחר יותר משש שנים. חינוך למצוות לא תעשה מתחיל בדרך כלל אף לפני גיל חמש שנים, מהשלב שבו הילד יכול להבין שיש משהו שאסור לעשות:

משנה ברורה שמג, ג
ודע דשעור החינוך במ"ע [במצוות עשה] הוא בכל תינוק לפי חריפותו וידיעתו בכל דבר לפי ענינו כגון היודע מענין שבת חייב להרגילו לשמוע קידוש והבדלה היודע להתעטף כהלכה חייב בציצית וכנ"ל בסימן י"ז וכן כל כיו"ב [כיוצא בזה] בין במ"ע [במצוות עשה] של תורה בין בשל ד"ס [דברי סופרים] אבל החינוך בל"ת [בלא תעשה] בין של תורה בין של דבריהם הוא בכל תינוק שהוא בר הבנה שמבין כשאומרים לו שזה אסור לעשות או לאכול אבל תינוק שאינו בר הבנה כלל אין אביו מצווה למנעו בע"כ [בעל כורחו] מלאכול מאכלות אסורות או מלחלל שבת אפילו באיסור של תורה כיון שאינו מבין כלל הענין מה שמונעו ומפרישו וכן אם הוא כהן אין צריך להוציאו מבית שהטומאה בתוכו אא"כ [אלא אם כן] הוא בר הבנה אזי מצווה על אביו להוציאו כדי להפרישו מן האיסור מחמת מצות חינוך. ולהכניסו בבית שטומאה בתוכו וכן לספות לו בשאר איסורים אסור אפילו בתינוק שאינו בר הבנה עדיין

פעמים רבות הורים תוהים מתי ניתן להתחיל לחנך למצוות השונות, החל מברכות, דרך מצוות ציצית ועד לבוש המתאים לדת יהודית. בעוד שיש לקחת בחשבון את הקווים המנחים ואת המנהג הרווח, ההלכה מזמינה אותנו לבחון היטב כל מצווה ומה שהיא דורשת, וכל ילד ורמת המוכנות שלו.

סיום

כפי שנראה במאמרנו על בת מצווה, מערכת היחסים הנבנית לאור מצוות חינוך משתנה כאשר הילדים

מתבגרים. הרא"ש פוסק כי החובה הטכנית לחינוך למצווה מסוימת מסתיימת כאשר הילד מגיע לחיוב בה בעצמו:

רא"ש (פירוש לש"ס) נזיר כט ע"ב
דכל מצוה שהוא מחויב בה אין אביו מחויב לחנכו בה.

ועדיין, כל עוד ההורה אחראי על הילד בפועל, ישנו בסיס הלכתי לכך שההורה גם חייב להוכיח אותו:

קידושין ל ע"א

א"ל [אמר ליה] רבא לר' נתן בר אמי [בנושא גיל נשואין]: אדיך על צוארי דברך [כאשר ידך על צווארו של בנך] משיתסר ועד עשרים ותרתין [מ-16 עד 22]. ואמרי לה מתמני סרי עד עשרים וארבעה [ויש אומרים מ-18 עד 24]. כתנאי: "חנוך לנער על פי דרכו", – ר' יהודה ורבי נחמיה, חד אמר: משיתסר ועד עשרים ותרתין [מ-16 ועד 22], וחד אמר: מתמני סרי ועד עשרים וארבעה [מ-18 ועד 24]...

עד כה התייחסנו אל הפסוק במשלי כמדבר על קטנים. כאן הוא מובא בהקשר רחב יותר, כדי לומר שגם אם החובה הפורמלית של מצוות חינוך אינה מתקיימת, היבטים מסוימים שלה עומדים בעינם גם לאורך שנות העשרה והבגרות המוקדמת, כחלק מן החיוב הכללי להוכיח אחרים.²⁰

לסיכום, כדי שנוכל לחנך את ילדינו באופן הטוב ביותר מתחילת גיל החינוך ועד סיומו, עלינו לפתח בינה משלנו לצד יראת ה'. בראשית המאה השבע עשרה, פרסמה אשת החינוך רבקה בת מאיר חיבור של דרשות ותפילות, הכולל דיונים נרחבים בחינוך. בקטע זה היא מזכירה לנו נקודה זו:

רבקה בת מאיר, מינקת רבקה, (Philadelphia: Jewish Publication Society, 2008), 179-182. Frauke von Rhoden ed.

...על כל אישה לוודא כי היא עצמה מחנכת את בתה למעשים טובים.. אנו גם לומדים על רבקה אימנו כי אליעזר ראה בה מעשים טובים שלא ראה בשאר הנערות. הוא הודה לה' יתברך ושיבח אותו על כך שהוביל אותו בדרך הנכונה, ושלח לו שידוך טוב, נערה בעלת סגולותיו של אברהם אבינו כגון צדקה והכנסת אורחים... ניתן ללמוד מכאן כיצד יש לחנך בת... אישה שזכתה לגדל את ילדיה בביתה לחיי תורה, למעשים טובים ולהתנהגות ראויה, ורוצה לקיים את מחויבותיה לקדוש ברוך הוא ולבני אדם, לאישה כזו נחוצה יראת ה' ותבונה.

מה עלינו לזכור בבואנו לעסוק בחינוך בקשר לנשים ומצוות?

בדומה להיבטים אחרים של חינוך, לימוד על נשים ומצוות משלב מצווה פורמלית, זהירות במצוות לא תעשה כאשר הילדה מסוגלת להבין אותן, וחינוך מותאם לשלב התפתחותי לקיום מצוות.

כמה נקודות שכדאי לזכור:

I. למידה על חובותיהן ההלכתיות של נשים חשובה בעבור בנות ובנים כאחד. לדוגמה, חשוב לא פחות ללמד ולהסביר לילד את משמעות הברכה "שלא עשני אישה", מאשר ללמד ילדה את ברכת "שעשני כרצוני". כפי שאנו רואות במקומות רבים ב'דרכיה', גישת הקהילה עשויה להיות בעלת השפעה רבה על עיסוקן הדתי של נשים ונערות ועל האופן שבו הן עובדות את ה'. הדבר מתחיל בכך שילדים וילדות לומדים על חובות ועל מנהגים של נשים בקיום מצוות.

II. מגיל צעיר ילדים לומדים מתוך דוגמה אישית, ולא רק כאשר אנו מודעים לכך שאנו מלמדים.

²⁰ ויקרא י"ט, ז'

לא תשנא את אחיך בלבבך הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא.

אותם. ילדים מבחינים ברמזים עדינים בנוגע לסדרי העדיפויות שלנו, למשל האם בנות המשפחה מקפידות לערוך זימון או לענות לזימון, או האם הגברים ממתינים שהנשים יחזרו לשולחן לפני שהם מזמנים; האם בנות המשפחה משתדלות [להתפלל](#) כאשר הדבר מתאפשר, או האם בני המשפחה מקפידים לדבר בלחש כאשר אחת בנות המשפחה מתפללת באזור.

III. ככל שהילדים מתבגרים, ודאי יעלו להם שאלות. זה בריא וחיובי. למבוגרים לא צריכות להיות כל התשובות, אך הם יכולים ללמד את הילדים כיצד ניתן ללמוד לאורך כל החיים בכך שיתייחסו לשאלותיהם, מחשבותיהם ורגשותיהם בכבוד ובסקרנות, ויחקרו אותם יחד איתם. שימוש במשאבים חינוכיים (כגון אתר זה) עשוי לסייע בכך. מומלץ ביותר לשלב את המקורות יחד עם נקודת מבטו האישית של ההורה באופן המותאם מבחינה התפתחותית.

ככל שניטיב להיות מודעים למה שאנו יודעים ומרגישים ביחס לנושאים דתיים רגישים, וככל שנעשה מאמץ ללמוד יותר ולהשתפר כשמתקשים, יעלה בידנו להיות בעלי השפעה רוחנית ודתית גדולה יותר. חינוך ילדים בנושאים הללו מתחיל למעשה בחינוך שלנו עצמנו.